

- М. Е. Р. Seligman. – Washington, D.C. : APA Press and Oxford University Press. – 2004. – 590 p.
13. **Sassenberg Uta.** Abstracts of the XXIX International Congress of Psychology. International Journal of Psychology / U. Sassenberg, Elke van der Meer // The relationship of gesturing, cognitive ability, and personality. – Berlin, Germany. – July 20–25, 2008. Vol. 43. – Issue 3/4. June – August 2008. – 473 p.
 14. **Christie R.** Studies in Machiavellianism / R. Christie, F. L. Geis. – NY : Academic Press. – 1988. – P. 161–172.
 15. The SAGE Handbook of Personality Theory and Assessment. Vol. 1. Personality Theory and Models / Edited by Gregory J. Boyle, Gerald Matthews, Donald H. Saklofske. – 2008. – 744 p.

Надійшла до редколегії 02.04.2012 р.

УДК 159.947.23

О. О. Пушков

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПИТАНЬ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ТА ДИФФЕРЕНЦІАЦІЇ КАТЕГОРІЙ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ФЕНОМЕНОМ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Розглянуто та систематизовано існуючі моделі відповідальності. Проаналізовано зв'язок цього феномена з поняттям «старанність» та «сумління».

Ключові слова: відповідальність, локус контролю, обов'язок, старанність, сумління.

Рассмотрено и систематизировано существующие модели ответственности. Проанализирована связь этого феномена с понятием «исполнительность» и «совесть».

Ключевые слова: ответственность, локус контроля, долг, исполнительность, совесть.

The existing models of responsibility are reviewed and systematized. The relation between this phenomenon with the concept of «diligence» and «conscience» is analyzed.

Key words: responsibility, the locus of control, duty, diligence, conscience.

На сучасному етапі економічного та культурного розвитку Україна як суверенна держава надає людині достатню свободи для її самореалізації. Проте невтішна інформація офіційної статистики і засобів ЗМІ щодо кількості абортів (реєструється понад 150 тисяч у рік), дорожньо-транспортних пригод (понад 5 тисяч за рік), злочинних нападів (за минулий рік було зареєстровано понад 500 тисяч звернень), розлучень (у 2011 році на фоні 350 тисяч оформлених шлюбів, було зареєстровано більше 100 тисяч рішень суду про розірвання шлюбу) та багатьох інших людських вчинків ставить феномен відповідальності до основних можливих важелів, спроможних змінити трагічний розвиток українського суспільства. Тому дослідження відповідальності як базового компонента системи саморегуляції суб'єкта життєдіяльності актуальне як для питань теорії, так і для завдань практики.

Постановка проблеми. До теперішнього часу в психології накопичений достатній об'єм досліджень, пов'язаних із вивченням проблеми відповідальності. У науковій літературі зарубіжні і вітчизняні автори розглядають феномен відповідальності в різних аспектах: як морально-етичну якість (Л. Колберг, Ж. П'яже); як форму прояву локусу контролю (Дж. Роттер); як професійну характеристику (О. Ф. Плахотний); як властивість особистості (К. О. Клімова, В. С. Морозова, К. Муздибаєв, В. П. Прядєїн, Л. С. Славина); як засіб контролю та регуляції пове-

дінки (К. О. Абульханова-Славська, Д. О. Леонтєв, С. Л. Рубінштейн, М. В. Савчин). У зв'язку з великою кількістю досліджень феномена відповідальності зростає складність систематизації існуючих моделей та визначень. Поняття відповідальності часто межує з феноменом обов'язку, старанності, сумління, волі, свободи, усвідомленості тощо.

Мета цієї статті полягає в систематизації існуючих моделей відповідальності та встановленні границь цього феномена відносно інших психічних явищ та процесів.

На рівні психологічного аналізу *відповідальність* – одна з найбільших властивостей особистості, яка поєднує в собі складові афективно-спонукальної, інтелектуальної та діяльнісно-поведінкової сфер людини як тілесно-душевно-духовної цілісності [10, с. 15].

А. Маслоу вбачає у відповідальності механізм реалізації потенціалу особистості, що самоактуалізується [4]. В. Франкл в основу своєї теорії і психотерапевтичної практики ставить поняття свободи, відповідальності, можливості знайти життєствердуючі сенси [15]. Е. Фромм у своїх працях писав: «Відповідальність – це не обов'язок, накладений на мене ззовні, це моя відповідь на чиюсь потребу, небайдужу мені. Відповідальність і відповідь мають один корінь; бути відповідальним – означає бути готовим до відповіді» [16, с. 16]. Ці та інші автори, що працювали в руслі екзистенціально-гуманістичного підходу, відводили важливу роль відповідальності в структурі особистісної зрілості.

Розумінню механізмів прояву відповідальної поведінки сприяла розробка американським психологом Дж. Роттером поняття «Локус контролю». Згідно із цією теорією, людині властиво приписувати відповідальність за ті чи інші наслідки її діяльності або зовнішнім силам (випадку, долі тощо), або власним здібностям, прагненням. Інтернальність особистості позитивно корелює із соціальною відповідальністю і з усвідомленням сенсу і цілей життя. Для індивідів з екстернальним типом локусу особистісного контролю характерною є зовнішньо-спрямована захисна поведінка [2].

С. Шварц досліджує особливого роду відповідальність, що реалізується у формуванні мотиву надання допомоги або підтримки іншій людині. Уводиться поняття «дифузія відповідальності», тобто зменшення особистісної відповідальності за наявності інших людей у ситуації, що вимагає надання допомоги [5]. Ф. Хайдер розглядає відповідальність залежно від вирішального значення зовнішніх умов, за яких здійснюється дія. Упорядкувавши співвідносний внесок зовнішніх («сили оточення») і внутрішніх («особистісні ресурси») чинників у поясненні пересічною людиною своєї і чужої поведінки, він виділив п'ять рівнів прояву відповідальності: генералізовану, індивідуальну, диференційовану, усвідомлену і повну [5]. Ж. П'яже, вивчаючи стадії морального розвитку дитини, визначав відповідальність як один з окремих аспектів загальних процесів морального розвитку і об'єктивну й суб'єктивну відповідальність. «Суб'єктивна відповідальність», суть якої полягає в оцінці дій на основі мотивів і намірів людини, є формою прояву «автономної моралі», тобто моралі, що не залежить від зовнішніх обставин [7]. Л. Колберг, розвиваючи ідеї Ж. П'яже, стверджує, що моральна свідомість розвивається в ході активної творчої взаємодії індивіда з соціальним середовищем. Вищим рівнем її прояву є внутрішня відповідальність, завдяки якій людина відчуває себе морально зрілою [5].

Багато авторів (А. Блазі, Л. Колберг, Т. Ліксон, Х. Хелькама) зазначають, що сформованість внутрішньої відповідальності є головним критерієм оцінки рівня моральної зрілості особистості в цілому.

Вітчизняні психологи розглядали проблему відповідальності дещо в іншому аспекті, ніж зарубіжні дослідники, зауважуючи на її соціальному аспекті.

К. Муздибаєв вважає, що *соціальна відповідальність* – це схильність особистості дотримуватися у своїй поведінці загальноприйнятих в існуючому суспільстві соціальних норм, виконувати рольові обов'язки і її готовність відповідати за свої дії. Він виділяє такі форми прояву соціальної відповідальності: точність, пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків і її готовність відповідати за наслідки своїх дій. Відповідальність тісно корелює з усвідомленням особистістю сенсу свого життя. Відчуженість від соціальних норм і сенсу свого буття послабляє соціальну відповідальність і активність особистості [6].

Т. Н. Сидорова структуру соціальної відповідальності подає як єдність трьох компонентів: когнітивного, мотиваційного і поведінкового. У загальній структурі відповідальності вона виділяє зовнішню і внутрішню підструктури [12]. У роботі А. Л. Слободського відповідальність розглядається як *соціальна категорія*, основна функція якої полягає в регуляції соціальної поведінки людини [13].

У психолого-педагогічній літературі феномен відповідальності представлений великою кількістю досліджень. Передусім, дослідники акцентують увагу на відмінності відповідальності як *рисю особистості* і *відповідального ставлення* до певних подій як ситуативного прояву цієї властивості (Є. М. Кнохін, В. С. Кузнецов, В. С. Морозова та ін.).

У вивченні відповідальності як *властивості суб'єкта життєдіяльності* (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Дементій, Б. Ф. Ломов, С. Л. Рубінштейн) одним з ключових є положення про те, що поведінка людини має не лише зовнішню, але й внутрішню детермінацію, яка «полягає в підкресленні внутрішнього моменту самовизначення, вірності собі, не одностороннього підпорядкування зовнішньому» [9, с. 234].

Розробляючи теорію відповідальності, К. О. Абульханова-Славська робить наголос на суб'єктові, на його добровільності. Дослідниця описує відповідальність «як форму активності особистості через привласнення нею зовнішньої необхідності і перетворення її у внутрішню необхідність» [1, с. 43].

Л. І. Дементій зазначає, що в науковому плані досі не було зроблено спроб широкого комплексного вивчення відповідальності, що охоплювали б найбільш значущі сфери життєдіяльності особистості, реалізація яких безпосередньо залежить від відповідальності особистості. У своєму дослідженні вона розглядає відповідальність як властивість суб'єкта життєдіяльності, що забезпечує успішність особистості в релевантних змісту відповідальності життєвих сферах, ситуаціях і побудові життєвого шляху [3].

Окремої уваги, на нашу думку, заслуговує модель відповідальності, яку розробив М. В. Савчин. Аналізуючи розробки інших авторів з питань мотивації і сенсу життя, автор дійшов висновку, що відповідальність як *особистісна основа відповідальної поведінки* є смисловим утворенням особистості, своєрідним загальним принципом співвідношення (саморегуляції) в межах цілісної мотиваційно-смислової сфери [10]. Він одним із перших, спираючись на динамічний підхід до вивчення мотиваційної сфери особистості, запропонував етапи мотивації відповідальної поведінки.

Отже, як бачимо, усі вищевказані автори сходяться в одному: відповідальність є однією з найзагальніших якостей, результат інтеграції усіх психічних функцій особистості і суб'єктивного сприйняття навколишнього світу, емоційного відношення до боргу, волі.

Деякі вітчизняні автори, що досліджували відповідальність, визначали цей феномен через поняття *обов'язку*. О. Г. Спіркін підкреслює, що «особиста відповідальність – вільна реалізація правильно усвідомленого боргу, який є моральним виразом інтересів певних суспільних класів» [14, с. 51]. Подібне розуміння відповідальності ми зустрічаємо в роботах Л. І. Грядунової, О. І. Ореховського,

О. П. Растігеева. К. Муздибаєв розглядав соціальну відповідальність через категорії соціальних норм і рольових обов'язків. Це визначення ставить феномен відповідальності поряд із старанністю та сумлінністю.

Існує небагато наукових праць, у яких *старанність* виступає предметом дослідження. Цей конструкт розглядається як компонент конструкта більш високого рівня в ієрархії конструктів особистості – *сумлінність*. В. П. Прядєїн пропонує таке визначення старанності: підпорядкування суб'єкта вимогам і командам інших осіб, процес реалізації поставлених ними завдань і цілей [8]. Ми вважаємо, що відповідальність та старанність є самостійними окремими феноменами. Різниця полягає в *джерелі детермінації, механізмі контролю та ступені внутрішньої усвідомленості дій*, що виконуються. Ці критерії доречні для розмежування відповідальності від понять *зобов'язання* та *відчуття обов'язку*. Зобов'язання – коло дій, покладених на кого-небудь, що є безумовними для виконання. Відчуття обов'язку – переживання, викликане необхідністю виконувати певні, привнесені ззовні, дії.

Поняття «сумління» в науковій літературі, присвяченій дослідженню відповідальності, не має однозначного визначення та загальноприйнятого місця в психіці людини. С. О. Басюк визначає її як компонент моральної свідомості, що несе контролюючу функцію. У психоаналітичній традиції сумління є компонентом Супер-Его. Її функція полягає в контролі поведінки і покарання за її невідповідність нормам. В. Сафін пропонує своє визначення цього феномена. Свіість – це свідомо-емоційне переживання, що виникає в результаті самооцінювання відповідності або невідповідності своїх діянь із власними установками, диспозиціями, життєвими планами, виходячи з особистісного розуміння сенсу життя [11]. Перші два визначення розглядають сумління як інтеріоризовану інстанцію контролю (усі правила, норми та закони референтного для людини оточення, які транслиувалися ззовні, засвоїлися самою людиною). Сафін акцентує увагу на зв'язку сумління зі смисловою сферою особистості. На нашу думку, обидва визначення доречні. Дійсно, сумління формується через механізм інтеріоризації зовнішніх контролюючих інстанцій, проте оцінювати дії людини воно може як на основі норм і правил, так і на основі власних сенсів. Виходячи з цього, відчуття обов'язку або провини є переживання, що виникає в результаті негативної оцінки сумлінням дій особистості.

Висновки. Аналізуючи наукову літературу, присвячену дослідженню відповідальності, ми дійшли висновку, що переважна частина робіт присвячена окремим аспектам цього інтегрального, багаторівневого феномена. Зарубіжні вчені багато уваги приділяли морально-етичним питанням, а також механізму атрибуції відповідальності [4; 5; 7]. Вітчизняні автори досліджували відповідальність у площині соціуму та особистості: вивчалися статево-вікові особливості, роль феномена у соціальних стосунках і в інших сферах життєдіяльності [6; 9; 12]. Останні дослідження застосовують системний підхід до аналізу структури та механізмів функціонування відповідальності [3; 8; 10]. Із зростанням кількості досліджень гостро постає питання щодо систематизації та диференціації психічних явищ.

Під час аналізу теоретичних моделей нами була побудована робоча схема (рис. 1), що описує механізм прийняття суб'єктом відповідальності за свої дії. Умовно розділимо вчинки, що здійснюються людиною, на «детерміновані соціумом» і «детерміновані суб'єктом». У перших ініціатором поведінки виступає третя особа (1) (інший індивід, організація, колектив тощо). Посил (2) формується у вигляді прохання, доручення, наказу тощо. Суб'єкт (3), сприймаючи посил, або наділяє його особистісним сенсом (4) і виконується відповідально (5), або не наділяється – поведінка буде здаватися відповідальною, але насправді буде виконуватися старанно (6). У вчинках, що «детерміновані суб'єктом», ініціатором виступає

сам індивід. Дії вже наділені особистісним сенсом і виконуються відповідально. Ця ідея знаходить підтвердження в дослідженнях К. О. Абульханова-Славської: «Відповідальність – це самостійне, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, визначених суб'єктом». Виходячи з цієї схеми, видно, що низка досліджень, предметом яких була соціальна відповідальність, насправді вивчали старанність. Сумління функціонує в межах смислової сфери.

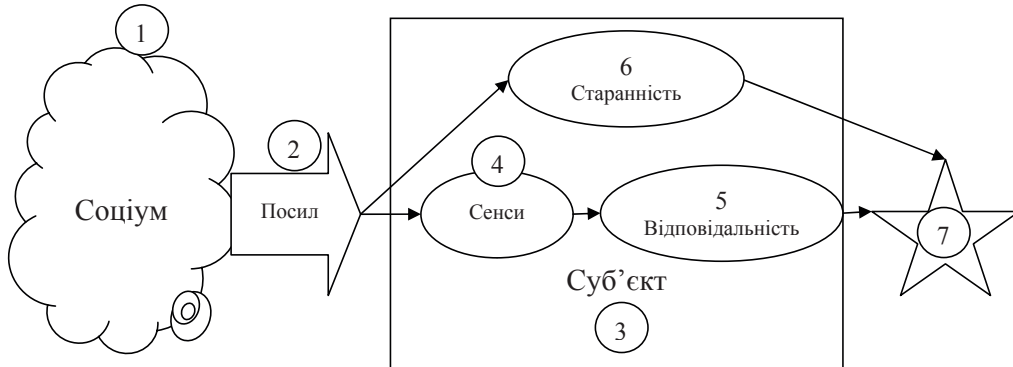

Рис. 1. Схема детермінації відповідальної поведінки соціумом

1 – соціум; 2 – послання; 3 – суб'єкт; 4 – смислова сфера; 5 – відповідальне ставлення до об'єкта відповідальності; 6 – старанне ставлення до об'єкта відповідальності; 7 – об'єкт відповідальності

Вважаємо доцільним подальшу розробку представлені схеми і її емпіричну перевірку. Необхідно деталізувати місце феномена відповідальності серед компонентів саморегуляції особистості.

Бібліографічні посилання

1. Абульханова-Славская К. А. Типология личности и гуманистический поход / К. А. Абульханова-Славская // Гуманистические проблемы в психологической теории / РАН: Институт психологии. – М. : Наука, 1995. – С. 41–45.
2. Божович Л. И. Проблемы формирования личности: избранные психологические труды / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. ; Воронеж : Ин-т практ. психологии, 1995. – 349 с.
3. Дементий Л. И. Типология ответственности личности // Гуманистические проблемы психологической теории / Л. И. Дементий. – М., 1995. – С. 204–213.
4. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 424 с.
5. Морозкина Т. В. Проблема моральной ответственности в зарубежной психологии / Т. В. Морозкина // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14. Психология. – 1983. – № 1. – С. 40–47.
6. Муздыбаев К. Психология ответственности природы / К. Муздыбаев. – Л. : Наука, 1983. – 240 с.
7. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М., 1995. – 213 с.
8. Прядин В. П. Понятия ответственности, исполнительности, воли как объекты психолого-педагогического исследования / В. П. Прядин // Научный диалог. – 2012. – № 1. – С. 32–45.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2001. – 704 с.
10. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія / М. В. Савчин. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. – 280 с.
11. Сафин В. Ф. Психология самоопределения личности : учеб. пособие / В. Ф. Сафин. – Свердловск : Изд-во Свердл. гос. пед. ин-та, 1985. – 142 с.
12. Сидорова Т. Н. Особенности социальной ответственности у старшеклассников / Т. Н. Сидорова // Вопросы психологии. – 1987. – № 5. – С. 56–62.

13. Слободской А. Л. О социально-психологическом аспекте ответственности в деятельности специалиста : автореф. дис. на соиск. науч. степ. канд. психол. наук / А. Л. Слободской. – Л., 1976. – 15 с.
14. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. – М. : Политиздат, 1972. – 303 с.
15. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
16. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 256 с.

Надійшла до редакції 10.04.2012 р.

УДК 159.942+159.923

Р. О. Труляєв

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЗИТИВНІ ЦІННОСТІ ПЕДАГОГА ЯК ФАКТОР ЙОГО ПРОФЕСІЙНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ (досвід використання наукових здобутків позитивної психології)

Наведено результати емпіричної перевірки гіпотези про наявність впливу позитивних цінностей в структурі особистості педагога на емоційний стан його учнів під час уроків та їхню навчальну успішність. Доведено, що дотримання вчителем таких цінностей, як «Мудрість», «Справедливість», «Гуманність» забезпечує ефективність його професійної діяльності. Побудовано та проаналізовано ієрархії «сильних» рис характеру педагогів, на уроках яких більшість учнів переживають позитивні емоції, та педагогів, на уроках яких учні перебувають у стані емоційного дискомфорту.

Ключові слова: позитивні цінності, «сильні» риси особистості, емоційний стан, навчальна діяльність, навчальна успішність, суб'єктивне благополуччя, психологічна атмосфера на уроці.

Приведены результаты эмпирической проверки гипотезы о наличии влияния позитивных ценностей в структуре личности педагога на эмоциональное состояние его учеников во время уроков и их учебную успешность. Доказано, что следование учителя таким ценностям, как «Мудрость», «Справедливость», «Гуманность» обеспечивает эффективность его профессиональной деятельности. Построено и проанализировано иерархии «сильных» черт характера педагогов, на уроках которых большинство учеников переживают позитивные эмоции, и педагогов, на уроках которых ученики пребывают в состоянии эмоционального дискомфорта.

Ключевые слова: позитивные ценности, «сильные» черты личности, эмоциональное состояние, учебная деятельность, учебная успешность, субъективное благополучие, психологическая атмосфера на уроке.

The article contains the results of empirical verification the hypothesis that the presence of influence positive values in the structure of the individual teacher in the emotional state of his pupils during lessons and educational success. It is shown that adherence to such values as a teacher of "Wisdom," "Justice," "Humanity" ensures the effectiveness of its professional activities. Constructed and analyzed the hierarchy of "strong" character traits teachers in the classroom where most students are experiencing positive emotions, and teachers in the classroom where students are in a state of emotional discomfort.

Key words: positive values, "strong" personality traits, emotional state, educational activities, educational success, subjective well-being, psychological atmosphere in the classroom.

Проблема навчальної неуспішності та вивчення психологічних чинників високої результативності навчальної діяльності, створення оптимальних психоло-